

UOT 82-053.2

S.H.Rəsulova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rasulova.s@mail.ru

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA MÜNASİBƏT (MAARİFÇİ-REALİST FİKİR AXARINDA)

Açar sözlər: XIX əsr, ədəbi-nəzəri fikir, uşaq ədəbiyyatı, maarifçi-realizm, Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin II yarısında təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində uşaq ədəbiyyatına münasibətin təşəkkül tarixi də həmin dövrə təsadüf edir. Onu da deyək ki, uşaq ədəbiyyatına ədəbi-nəzəri münasibətin formalaşması və inkişafı əsasən maarifçi-realist ədəbiyyatın təmsilçiləri olan mütərəqqi fikirli ziyalılara, qələm sahiblərinə aiddir.

Məqalədə biz deyilən bu məsələləri şərh etməyə çalışmışıq. Daha doğrusu, XIX əsrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına ədəbi-nəzəri münasibətin ümumi mənzərəsini, həmçinin uşaq ədəbiyyatımızın inkişafında onun rolunu aydınlaşdırmağa səy göstərmişik.

С.Г.Расулова

ОТНОШЕНИЕ К ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ XIX ВЕКА (НА ОСНОВЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ)

Ключевые слова: XIX век, литературно-теоретическая мысль, детская литература, просветительский реализм, Азербайджанская литература

Известно, что уже в XIX веке Азербайджанская детская литература достигла своего расцвета. К этому же периоду относится и развитие в литературно-теоретической среде отношения к Азербайджанской детской литературе. Следует отметить, что формирование и развитие отношения к детской литературе прослеживается главным образом в творчестве прогрессивных представителей просветительско-реалистического литературного течения.

В статье автор, подходя к освещению данного вопроса с аналитической точки зрения, постаралась представить общую характеристику отношения к Азербайджанской детской литературе в XIX веке.

S.H.Rasulova

**ATTITUDE TO CHILDREN'S LITERATURE IN THE AZERBAIJANI
LITERARY AND THEORETICAL THOUGHT OF THE XIX CENTURY
(IN THE EDUCATIONAL-REALISTIC FLOW)**

Keywords: *XIX century, literary-theoretical thought, children's literature, enlightenment-realism, Azerbaijan literature*

The attitude towards children's literature in the literary-theoretical view of Azerbaijan in the XIX century (in the intellectual-realist idea)

Azerbaijani children's literature was created in the second half of the 19th century. The history of the Azerbaijani literary-theoretical approach to child literature also coincides with that period. Let's also say that the formation and development of the literary-theoretical attitude to children's literature is mainly related to the progressive intellectuals, pen holders, who are representatives of the literary-realistic literature.

In the article, we tried to explain these issues. More precisely, in the nineteenth century, we tried to clarify the general picture of the literary-theoretical attitude to the Azerbaijani children's literature, as well as its role in the development of our children's literature. Research and publication of Azerbaijan children's literature created in XIX century.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi XIX yüzilliyin ünvanına yazıldığı kimi, milli ədəbi-nəzəri fikirdə həmin ədəbiyyata münasibətin formalaşma tarixi də eyni zaman kəsiminə düşür. Başqa sözlə desək, milli ədəbi-mədəni mühitdə nəzəri bazanın cücrəməsi və inkişafı ilə onun praktiki məcrada təşəkkülü və yüksəlişi paralel getmişdir. Bu, ədəbi proses üçün təbii və qanuni bir normativdir. Çünki nəzəri-tənqidi göstəriş, istiqamət, mülahizə olmadan normal bədii faktın ərsəyə gəlməsi də mümkün deyil. Adətən münasib bədii əsər ədəbi hərəkətdə lazımı nəzəri-estetik baxış və diktələrin mövcud olduğu mühitdə pərvəriş tapır.

Bizdə uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi-nəzəri fikrin tarixi ilk maarifçilərdən, konkret şəkildə desək, A.Bakıxanovdan başlayır. Bu həm də yeni ədəbi hərəkətin, yeni tipli ədəbiyyatın yenidən start götürdüyü başlanğıc dövrü idi. Vətən övladı üçün nədən və necə yazmağın ilk nəzəri şərtlərini də A.Bakıxanovda görürük. Doğrudur, deyilən fakt görkəmli maarifçidə hələ rüşeym şəkliindədir. Amma XIX əsrin 70-80-ci illərində həmin rüşeym cücrəib boy atır və daha da şaxələnir. Çox keçmədən milli uşaq ədəbiyyatının kompasına çevrilir.

A.Bakıxanov "Kitabi-nəsihət" əsərinə yazdığı kiçik müqəddimədə əsəri qələmə almasının səbəbini izah edərkən göstərirdi ki, "mən nə qədər axtarıdım, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan anlaşılacaq bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin" (3, s.351). Müəllif

şikayətlənirdi ki, hal-hazırda “işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətinindir”. Göründüyü kimi, sənətkar şərq regionunda uşaqlar üçün indiyə qədər lazımı kitabların olmamasından şikayətlənir. Belə əsərlərin anlaşılıqlı dilə, nizamlı və aydın ibarələrlə, sadə məzmunla, əxlaqi ideyaya malik olmasını zəruri sayır. Bədii əsərlərin tərbiyəvi və əxlaqi tələqlərdəki ciddi rolunu nəzərə çatdıran maarifçi onu da əlavə edir ki, böyüməkdə olan nəsəl “Hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini” öyrətmək lazımdır. Çünki “pis xasiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilib uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra, onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül olur” (3, s.351). Bu tezislər müəllifin kiçiklərə ünvanlanan əsərlərdən sadə dil, sadə məzmun və gərəkli ideya tələbi idi. O, sənətkardan “uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsinə getdikcə daha artıq təsir edən” əsərlər yazmağı tələb edirdi.

Qafqaz müsəlmanları arasında böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi, mənəvi qida alması, elm öyrənməsi üçün ana dilində sağlam məzmunlu, müasir ruh və mündəricəyə malik kitabların olmaması böyük maarifçi M.F.Axundovu da ciddi şəkildə düşündürmüşdür. Maarifpərvər ziyalı həyəcan və narahatlıqla bildirirdi ki, “Bizdə yüksək məzmunlu, ciddi əhəmiyyətli, nəfis elmlərdən xəbər verən kitablar yoxdur”. O, oxucu kütləsinə və gənc nəsəl sıranın ənənəvi, məzmunuz, heç nəyə yaramayan kitabları ciddi tənqid edərək yazırdı: “Bizdə bəzi kitablar da vardır ki, onları ya gərək öz əlimizlə odlayıb yandıraq, ya da çaya tullayaq” (1, s.286).

Əsrlərlə şərq məktəblərində millət balalarına tədris edilən çılpaq didaktikadan, quru öyüd-nəsihətdən ibarət kitabların gənc nəsəl heç nə vermədiyini nəzərdə tutan M.F.Axundov bəyan edirdi ki, indi “Gülüstan” və “Zinətül-məcalis” dövrü keçmişdir. “Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır (1, s.215).

Qafqaz regionunda tatar (Azərbaycan – S.R.) dilinin tədrisi üçün lazımı əsərlərin, materialların olmadığını görən ziyalı Qafqaz Təhsil İdarəsinin rəisi A.P.Nikolaiyə göndərdiyi 4 may 1853-cü il tarixli məktubunda bu dildə “dərs kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdığını” xüsusi olaraq nəzərə çatdırır, məsləhət görürdü ki, onun dram əsərlərindən məktəblərdə şagirdlərə təlim verilməsi prosesində istifadə etmək olar. Çünki bu əsərlər sadə dilə, müasir məzmun və ideyaya malikdir (2, s.58).

M.F.Axundov H.Zərdəbiyə ünvanladığı 1 yanvar 1877-ci il tarixli məktubunda “Əkinçi”nin redaktoruna üz tutaraq həyəcanla bildirirdi ki, sən Qafqaz müsəlmanlarına deyirsən ki, elm öyrənin. De görək, onlar elmi hansı məktəbdə, hansı müəllimlərdən və hansı kitablardan öyrənsinlər? Məktub müəllifi təəssüflə anladır ki, bizim nə müasir məktəbimiz, nə müasir təhsil və tərbiyəyə malik müəllimlərimiz, nə də ana dilində vətən övladlarına təlim-

tərbiyə veriləcək elm və tədris kitablarımız, bədii əsərlərimiz vardır (2, s.254). Deməli, bu cür kitabları yaratmaq mütərəqqi düşüncəli ziyalı nəslinin üzərinə düşür.

Gənc nəsil üçün lazımlı kitabların, bədii və elmi əsərlərin yoxluğu H.Zərdabi başda olmaqla “Əkinçi” əməkdaşlarını da əsaslı surətdə narahat edirdi. Qaranlıq bir mühitdə “bir məşəl” (Əli bəy Hüseynzadə), xalqın intibah tribunası rolunu oynayan qəzetin qaldırdığı aktual problemlər içərisində deyilən bu məsələ də var idi. “Kitabsızlıq” problemi qəzetin səhifələrində ciddi müzakirə və mübahisələrin predmetinə çevrilmişdi.

H.Zərdabi lazımı mənəvi sərvət olmadan vətən övladını istənilən şəkildə tərbiyə etməyin mümkün olmadığını aydın dərk edirdi. Elə buna görə də nəinki “Əkinçi”də hətta sonralar da milli məstəbda haray çəkib bildirirdi ki, “Məktəblərdə şagirdlər ağlaşırlar ki, oxumaq üçün kitabımız yoxdur” (10, s.249). Müəllif göstərirdi ki, xalqların indiki “zindəganlıq davası”nda, həyat uğrunda mübarizəsində, ölüm-dirim savaşında hər bir millət yalnız elmi və maarifi ilə qalib gələcək. Buna nail olmaq üçün xalqa “zamanın təqzasına”, dövrün tələb və ruhuna müvafiq tərbiyə vasitələri lazımdır. Həm də bu vasitələr millətin öz ana dilində olmalıdır. Müəllif bu münasibətlə yazırdı: “Odur ki, elm təhsil etmək ana dilində olanda tərəqqi etməyə səbəb olar və bu alətlər, yəni kitablar, məktəblər, qəzetlər və qeyrə ana dilində olduğuna tayfanın bizdən tərpənməyinə səbəb olurlar və tək-tək kənara gedən az olur və ya heç olmur” (10, s.244). Tərbiyə vasitələri içərisində bədii sözü, o cümlədən poeziyanı önə çəkən tərəqqipərvər ziyalı onun təsir gücünün böyük və nüfuzedici olduğunu nəzərə çatdırırdı: “Xüsusilə, şeir bir böyük alətdir ki, onunla bizim yuxuda olan qardaşlarımızı ayılmaq çox asandır” (10, s.241).

H.Zərdabi təəssüflənirdi ki, bizim indiki şairlərimiz boş və mənasız şeirlər yazır, həcvguluq edir, əsrlərlə özlərindən əvvəlki şairlərin dediklərini daha mənasız, təsirsiz və məzmunuz şəkildə davam etdirirlər. Ona görə də belə “şair kitablarını” tərbiyə vasitəsi kimi millət balalarına vermək nəinki müsbət, hətta mənfi nəticələr doğurur. Belə əsərlər uşaqlarda mühafizəkarlıq, bədbinlik, tərki-dünyalıq hissləri yaradır, onları həyatdan uzaqlaşdırır. Müəllif “Həyat” qəzetində işıq üzü görün (1906, 8 yanvar) “Bizim nəğmələrimiz” sərəlvhəli məqaləsində xalq nəğmələrinin milli arenada oynadığı əsaslı tərbiyəvi təsirdən danışır, öz fikrini faktlarla əsaslandırır. Bu tipli nəğmələri şagirdlərə öyrətməyin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir. Özünün də bu istiqamətdə müəyyən işlər gördüyünü, belə nəğmələrdən bir qismini toplayıb çap etdirdiyini, məktəblərdə tədris olunmaqdan ötrü bəzi müəllimlərə təqdim etdiyini xatırladır.

Xalqın təəssübünü çəkən, onun gələcəyi olan kiçik nəslin taleyini, tərbiyə və təhsilini düşünən “Əkinçi” əməkdaşları geniş islam coğrafiyasında uzun onilliklər boyu şərq məktəblisinə təqdim olunan ənənəvi təlim kitablarına qarşı mübarizədə yekdil mövqe tuturdular. Onlar aydın dərk edirdilər ki, belə kitablar

nə mövzu, məzmun, nə dil-üslub, nə də ideya-estetik cəhətdən məktəblilərə yaramır. Onların yaş səviyyəsinə, psixologiyasına, dərk etmə imkanlarına müvafiq deyil. Şagirdlərdə mühafizəkarlıq, qəzavü-qədəre inam hissi doğurur, bədbinlik, tərki-dünyalığ, ətalət hissi formalaşdırır. Oxuculara heç bir yeni bilik, bacarıq vermir, onların həyata baxışını məhdudlaşdırır. Belə ənənəvi təlim kitablarını “Kütubi-zəlal” (“zəlalət kitabları”) adlandıran Əhsənül-Qəvaid müsəlman övladlarının cəhalətə, miskinliyə, acizliyə düşər olmasında həmin kitabların da müəyyən rolu olduğunu, onların gənc nəsələ faydadan çox ziyan gətirdiyini acı bir həqiqət kimi nəzərə çatdırırdı. “Əkinçi” qəzetinin 29 fevral 1876-cı il tarixli nömrəsində müəllif xalqın gerilik və tənəzzülündən danışaraq bunun səbəbini belə izah edirdi: “Bunun illəti odur ki, bizim müəllimlər tufulluqda elmi-ədəb, elmi-süluk, elmi-xəvas, əşyayi-pəndiyyat və hikməti-qəvaid ilə tərbiyə etməyib, kitabı-Hafiz, Sədi, Leyli-Məcnun, Yusif-Züleyxa və hətta Qaani oxudub elmi-kəmal əvəzinə eşqbazlıq, cürəkəşlik, həzliyyat elmləri öyrədirlər” (4, s.131). Belə kitabların “təlimi-ətfala” yaramadığını söyləyən Əhsənül-Qəvaid bir başqa məqaləsində ənənəvi mövzuda şeirlər yazan, məddahlıq, həcvguluq edən epiqonçu şairləri də tənqid edir. Bu cür şeirlər yazmaq əvəzinə “bez toxuyub” “pinəduzluq etməyi” məsləhət görür (4, s.139).

Eyni mövqeyi “Əkinçi” əməkdaşlarından o zaman gənc tələbə olan Nəcəf bəy Vəzirov da nümayiş etdirir. Qəzetin 6 noyabr 1876-cı il tarixli nömrəsində işıq üzü görən məktubunda Nəcəf bəy sərt bir ittihamla deyirdi: “İndi kitab və müəllimlərdən bir neçə kəlmə danışaq. Bizim məktəbxanada oxunan “Leyli-Məcnun”, Hafiz və qeyrə uşaq kitabları deyil. Onları ki böyük oxuyanda şura gəlir, uşaq başına nə kül töksün, onları oxuyub eşqbaz, cürəkəş olmasın və bir də bizi oxudanda məhz oxuyub yazmağı öyrədirlər və dəxi səy edən yoxdur ki, bir xeyri olan şey öyrətsin” (4, s.266). Göründüyü kimi, müəllif şagirdlərə faydalı şeylər öyrətməyi, onların səviyyəsinə müvafiq olmayan ənənəvi kitab və əsərlərdən bir mənəvi qida kimi imtina etməyi məsləhət görür.

Şairləri “xalqın güzgüsü” adlandıran Nəcəf bəy, təəssüf edir ki, indi bizim şairlər müasir həyatla uzlaşan, onu oxucuya tanıdan ictimai məzmunlu şeirlər yazmaq əvəzinə “boş sözlər”, mənasız həcvlər “inşa edirlər”, halbuki bu şeirlər “məst olan çəkməçi danışığına” oxşayır, zamanın tələbinə, oxucuların mənfəətinə uyğun gəlmir (4, s.371).

Ənənəvi təhsil ocaqlarına və kitablara qarşı S.Ə.Şirvaninin mövqeyi də öz həmməsləklərinin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Möhsün Badkubeyinin xeyrixah niyyətlə yazılmış bir məqaləsi ilə əlaqədar “Əkinçi”yə göndərdiyi mənzum məktubunda Seyid Əzim köhnə məktəblərdə azərbaycanlı şagirdlərə yad dildə təlim verilən mövcud kitablara qarşı üsyankarlığını ifadə edir. Onların “bisəmər” və “bibəhər” olduğunu, kiçik həmvətənlərinə bir tərbiyə vasitəsi, bilik mənbəyi kimi heç bir səmərə vermədiyini acı şikayətlərlə xatırladır:

Əvvəla, bizdə yox o məktəblər –
Ki, verə kəsbi-elmi xəlqə səmər.
Nə o günə kitablar əlan –
Ki, ola öz lisanımızda bəyan.
Bizə hasil nə şey olur yoxdan –
Ki, itibdir kitabımız çoxdan,
Hanı bizdə “Xülasə”nin səməri,
Hanı “Cəbrül-müqabil” xəbəri?
Səhl, dillərdə elmi heyət yox,
Cəmi təfriqü zərbü qismət yox.
...Dərsimizdir kitabı- “Gürbəvü muş”,
“Nəqli-həmdunə”, “Qisseyi-xərguş”.
Oxuruq, çox tərəqqi etsən əgər,
Cümlə “Tarixi-Nadir”i əzbər (4, s.419).

Şair belə məzmunuz kitabları tərəqqinin sipəri hesab edir. O, “öz türki lisanımızda çox asan ibarətlərlə bir türki kitab”da “nəzm etdiyini” xəbər verir. Həmin kitabdan bir neçə şeiri çap üçün “Əkinçi”yə göndərir (8, s.127). Təbii ki, bu nümunələr “Rəbiül-ətfal”dan seçmə nümunələr idi.

Başqa bir şeirində sənətkar ictimai məzmunundan, pedaqoji məziyyətlərdən məhrum olan gərəksiz fars kitabları sırasında “İnşai-Mirzə Mehdi xan”, “Büstan”, “Gülüstan”, “Qisseyi-Yusif-Züleyxa” kimi əsərlərin də adını çəkir və bunları “aradan götürməyi” məsləhət bilir (8, s.65).

Özü uzun illər gülə, bülbülə, saqiyyə, meyə, aşıq və məşuqəyə, gözələ, dilbərə və s. ənənəvi şərq poetik obyektlərinə şeirlər həsr edən Seyid Əzim “Əkinçi”nin təsiri ilə bu köhnə yoldan uzaqlaşır, ictimai mövzulara əl atır, maarifçi, realist məzmunlu nəzm nümunələri yaradır. “Əhlibbanın ricası” şeirində sənətkar poeziyada köhnə yoldan uzaqlaşdığını yeni bir yol (“təriqi-digər”) tutduğunu elan edir:

Huşə gəl, mərdlik zamanı deyil,
Dəxi bidərdlik zamanı deyil.
Olma bikar, ol mübaşiri-kar,
Gərçi bimüştəri qalıb bazar.
Yox mətai-hünər xəridarı ,
Saldı gərdun kəsədə bazarı .
Demə əşar, rəsmi-şeri unut,
İndi sən bir तरीqi-digər tut (8, s.101).

Öz dərsliklərini yazarkən pedaqoq şair bədii materialların pedaqoji əlamətlərini, uşaqların yaş və idrak səviyyəsinə uyğunluğunu nəzərə almışdı. “Tacül-kütüb”ə yazdığı müqəddimədə müəllif nəzərə çatdırırdı ki, o, dərsliyi tərtib edərkən çalışmışdır ki, kitab “şagirdlər üçün mənasının fəhmi və ibrətinin təqriri asan olub faydasından bəhrəyəb olalar” (6, s.57).

“Əkinçi”nin qələm təmsilçilərindən sonra 80-90-cı illərin ədəbi prosesində uşaq ədəbiyyatımızın pərvərişinə nəzəri-tənqidi aspektdə istiqamət verənlər, əsasən, “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”) və “Kəşkül” qəzetinin əməkdaşları, habelə bəzi başqa demokratik fikirli Azərbaycan ziyalıları oldular. Onlar aydın şəkildə dərk etdilər ki, “zəmanəmizin tərəqqiyə mail olan hərəkətində” ciddi bir “təcəddüd” (yeniləşməyə – S.R.) ehtiyac vardır. “Təcəddüd” isə “uzun-uzun”, yəni bütün sahələrdə əsaslı islahatlara ehtiyac yaradır. Ancaq həmin islahatlar ilk növbədə məktəb, maarif və ona lazım gələn vasitələrdən başlamalıdır. Yəni “İslah didigimiz intişare məarifdən ibarətdir. Fəsad dedigimiz zülmət-cəhldə qalmağımızdır” (11, s.225). “Ziya” qəzetinin bu mövqeyini mütərəqqi məfkurəli milli ziyalıların hamısı müdafiə edirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, “təcəddodat və tərəqqiyyət və inqilab” etməkdən ötrü ilk növbədə yeni məktəb və maarif mühiti, bu məktəbdə ana dilinin tədrisi üçün sənə həmin dildə yeni ruhlu kitablar, əsərlər, bədii ədəbiyyat nümunələri lazımdır. Uşaqlara aid mövcud “təlim və təllom” (təlim və oxu kitabları – S.R.) kitablarının şagirdlərin anlamına, dərk etmə imkanlarına, yaş səviyyəsinə müvafiq olmadığını israrla nəzərə çatdıran “Ziya” qəzeti özünün 1880-ci il 17 aprel tarixli nömrəsində yazırdı: “Bu məlumdur ki, bizim məktəblərimizdə bu haldə oxunur: Tarixə-Nadir, Gülüstan, Hafiz və Leyli-Məcnun. Əmma bir fikir iləmiyor ki, bunləri oxuməqdən bizə nə mənfəət hasil olur. Doğrudur ki, bizə tarix bilmək lazımdur. Əmma millətimizin və vilayətimizin tarixini nəinki Nadirin sərgüzəşti, məhəza ondə yazılan təşbihat və istearatı (metafora – S.R.) nəinki uşaqlər, bəlkə, onlərə dərs virən müəllimlərin əksəri dəxi bilməzlər. Və Gülüstan və Hafiz kitablərinin hədd zatində yaxşılığə söz yoxdur. Əmma uşaq xörəgi degüldür. Çünki uşaqlar onun mənə və məqsudlərin dərk etməkdən acizdürlər” (11, s.226). Göründüyü kimi, “Ziya” əməkdaşları uşaq kitablarının məzmun sadəliyinə xüsusi önəm verirlər. Eyni zamanda millət övladlarının “mərtəbeyi-kəmalə” yetişməyindən ötrü “öz ana dilimizdə” müxtəlif, rəngarəng mövzu və məzmununda “növbənöv” kitablara ehtiyacımız olduğu da qəzet əməkdaşlarının diqqətindən yayınmır (11, s.234).

Müasir həyat və ictimai mühitlə səsleşən, sağlam ruhlu əsərlərin yazılmasını vacib vəzifə sayan qəzet uşaqlardan ötrü yazılan əsərlərin istər pedaqoji, istər bədii, istərsə də ideya-məzmun baxımından onların “halətinə-münasib”, “əqlinə müvafiq” olmasını tələb edir. Maraqlıdır ki, qəzet qələm sahiblərinin qarşısında realizm tələbi də qoyur. İsrar edir ki, gərək kiçiklər üçün yazılan əsərlər “uşaqlərin gördüğündən və bildigindən bəhs idə, ta ki onu oxuməq ilə mənfəətbərdar olub və səvadxanlığında dəxü qüvvət əməl gətürüb ahəstə-ahəstə bəsirət və qoşadə çəşmlik (gözüaçıqlıq – S.R.) hüsulə gətürələr” (11, s.78). Deməli, əsasən, o əsərlər uşaqların gözünü açıb onları bəsirət sahibi edər ki, bu əsərlərin mövzusu, mündəricəsi onların gördüyü və tanıdığı

həyatdan, gerçəklikdən alınsın. Artıq bu tələb və tezis, həqiqətən də, uşaq ədəbiyyatından realizm ölçülərinə riayət etmək tələbi idi.

XIX əsrin sonlarına doğru Zeynalabdin Marağayi, Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı və s. vətənpərvər qələm sahibləri də milli dirçəliş və tərəqqi yolunda atılacaq ədəbi-mədəni addımlarda, aparılacaq islahatlarda köhnə fars kitablarından yaxa qurtarmağı ən vacib vəzifələrdən sayırdılar. “Tarixi-Vəssaf” əsərinin timsalında belə əsərlərin dil və üslub qəlizliyinə toxunan Z.Marağayi “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsərində (Bakı, 1982, s.379) kəskin bir etirazla yazırdı: “Tarixi-Vəssaf”ı üç dəfə oxumuşam, indi onun bir kəlməsi də yadımda qalmayıbdır... Elə bir adam tapmaq olmaz ki, onu oxuyub müəllifinə lənət oxumasın. Ona görə ki, əslən bilinmir ki, Çingiz nə qələt dartmışdır... Yaxud, Hülakü nə kimi əbəs iş görmüşdür... Belə çətin bir kitabı verirlər uşağın əlinə. Yazıq uşaq oxuyub bir şey başa düşməyəndə ağac-fələqqə ortalığa gəlir. Halbuki müəllim özü də o kitabdan bir şey anlamır”. Z.Marağayi Hafiz “Divan”ının tədris vasitəsi kimi uşaqlara verilməsinə qəti etiraz edir. Bildirir ki, buradakı rəmzi deyimləri, mərtəbəli ifadə və ibarələri heç böyüklər oxuyub anlamırlar. Kiçiklər onu necə dərk edib mənfəət götürə bilirlər.

E.Sultanov da 1892-ci ildə (№3071) “Novoye obozreniye” qəzetində dərc olunan “Azərbaycanlılar nə oxuyurlar?” məqaləsində azərbaycanlı balaların müaliə sferasını zəbt edən fars kitablarını, o cümlədən “Bustan”, “Gülüstən” və Hafiz divanını kəskin şəkildə tənqid edir. Qeyd edir ki, uşaqların anlamadığı faydasız kitablar onların həyat eşqini öldürür, mübarizə əzmini qırır, onlarda itaət və təvəkkülə inam hissi formalaşdırır (12).

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nəzəri-estetik proqramının hazırlanmasında, çağdaş ədəb-mədəni və pedaqoji gerçəkliyə uyğun metod və tipologiyasının müəyyənlişməsində M.Şahtaxtlının da müəyyən əməyi vardır. Böyüməkdə olan nəsli Avropa tipli əsərlərlə tərbiyə etməyi cari milli həyatın ən aktual problemi kimi qabardan maarifpərvər ziyalı ata-baba məktəblərindəki fars kitablarına kəskin protest elan edir. “Kavkaz” qəzetində (1882, 9-16 may, 4, 17 iyun) silsilə şəklində çap olunan “Müsəlmanlarda məktəb həyatı” (“Школьная жизнь у мусульман”) məqaləsində bu məsələyə geniş şəkildə toxunur və həmin kitabların şagirdlərdən ötrü mənfi səciyyəsinə də geniş şəkildə şərh edir. Həmin kitablar bunlardır: “Tərəssül”, “Gülüstən”, Hafizin divanı, “Camei-Abbas”, “Tarixi-Nadir”, “Əbvabül-cinan”, “İnşai-Mirzə-Mehdi xan”, “Xəzani-Bahar”, “Tarixi-Möcəm” (7, s.276).

Yad dildə yazılmış belə kitabların heç bir məziyyət ilə uşaqlara səmərə vermədiyini elmi dəlillərlə əsaslandırın təəssübkeş tənqidçi izah edir ki, “farslar və azərbaycanlılar məktəb yetişdirmələrini öz ədəbiyyatlarının heç bir pedaqoji ləyaqəti olmayan nümunələri ilə tanış edirlər. Oxunun məzmunu uşaqların yaş

səviyyələrinə uyğunlaşdırılmır, asan mətndən çətinə keçmək barədə heç kəs fikirləşmir” (13).

Müəllif ayıq bir tənqidçi və pedaqoq duyumu ilə bildirir ki, azərbaycanlı uşaq səkkiz il alaqaranlıq məktəb binasının boğucu havasında Hafiz və Sədinin müəmmalı ifadələrindən və çılpaq məhəbbət səhnələrinin təsirindən ibarət əsərlərin təsiri altında gənc, sağlam və həssas qəlbini zəhərləyir. Nəticədə isə nə real varlıq, nə tarixi keçmiş haqqında faydalı bir məlumat ala bilmir (7, s.278). Göründüyü kimi, Şahtaxtlı uşaqlara mənəvi sərvət kimi elə əsərlər təqdim etməyi lazım bilir ki, bu əsərlər real həyatla, xalqın tarixi keçmişi ilə bağlı olsun. Əslində bu, tənqidçinin uşaq ədəbiyyatından realizm və millilik tələbi idi.

“Şərqi-rus” qəzetində yenidən bu məsələyə qayıdan M.Şahtaxtlı bildirir ki, dərs və qiraət kitabları tərtib edə bilmək üçün bir çox elm və fənlərdən xəbərdar olmaq, o cümlədən “pedaqoji və psixoloji qaydalarında mütəxəssis olmaq”, “pək çox məlumat və vüquf sahibi olmaq” lazımdır (7, 94). Deməli, “kiçiklər üçün” əsər yazmaq heç də asan deyil. Bu iş xüsusi bilik, bacarıq və istedad tələb edir.

Ədib və şairlərimiz uşaq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, bədii xisləti ilə əlaqəli təlqin etdikləri nəzəri-estetik fikir və mülahizələri əyaniləşdirmək yolunda da müəyyən təşəbbüslər göstərirdilər. Kiçik oxucuların mütaliəsinə təqdim olunacaq əsərlərdə “nədən və necə” yazmaq probleminə əməli fəaliyyətin nəzəri fikirlə uzlaşdırılması səmərəli bir üsul idi. Bu mənada görkəmli pedaqoq və yazıçı S.M.Qənizadənin atdığı addım xüsusi maraq doğurur. Özünün təsis etdiyi (1887) “rus-tatar” (“rus-Azərbaycan”) məktəbində müəllim işləyən, həm pedaqoji həyatın ehtiyaclarını, həm də ədəbi prosesin gedişatını yaxşı dərk edən sənətkar xalq nağılının süjeti əsasında “Tülkü və Çaq-çaq bəy” adlı bir mənzum nağıl yazıb 1893-cü ildə ayrıca kitabça halında nəşr etdirdi. Bilavasitə uşaqlar üçün qələmə alınmış bu poemanı yazmaqda müəllifin məqsədi kiçik vətəndaşların oxuya olan ehtiyacını ödəmək idisə, digər daha vacib məqsədi “zəmanə şairlərinə” uşaqlardan ötrü necə əsərlər yazmağı anlatmaq, öyrətmək idi.

Həqiqətən də, S.M.Qənizadə əslində şair yox, yazıçı idi. Amma o, “Tülkü və Çaq-çaq bəy”i məqsədli olaraq nəzmlə yazmışdı ki, müasiri olan qələm sahiblərinə örnək olsun. Deyilən məsələnin mahiyyətini müəllif dostu M.T.Sidqiyyə məktubunda ətraflı şəkildə izah edir. Belə ki, Sidqi 1894-cü ildə S.M.Qənizadəyə məktubunda haqqında danışdığımız poemanı uşaqlar üçün yazılmış yaxşı bir əsər kimi tərifləmiş, təqdir etmişdi. Tərfi təvazökarlıqla qəbul edən Qənizadə cavab məktubunda “Tülkü və Çaq-çaq bəy”i yazmaqda mətləbinin nə olduğunu geniş şəkildə izah etmişdi. Göstərmişdi ki, F.Köçərlinin A.S.Puşkindən tərcümə etdiyi “Torçu və balıq” əsəri meydana çıxdıqdan sonra mən Firidun bəyə “kağız” yazıb bildirdim ki, bəlkə, o da bizim “millət

nağıllarımızdan” millət balaları üçün qələmə alsın ki, onlar bundan “naferaq” olalar. Ancaq Firidun bəydən bir xəbər çıxmadı. Sonra “öz həmvətənlərim – Şirvanın növcavan şairlərinə bu təklifi etdim və həkaza onlar həm hekayənəvisliyi şəni-şairliyə layiq görmüyüb baş qaçırdılar. Məsəl var, deyərlər: Qız qarıyanda dayısı boynuna düşər. Lazım gəldi ki, imtahan üçün bir nəql yazıla ki, ta xaqanilik iddiasilə şöhrət diləyən xudpərəstlərə isbat olunsun ki, bu zəmanədə hekayənəvislik bazarı-Xacə Hafiz xətm etdiyi qəzəliyyatın təhrifatından rəvacdır (5, s.279). Müəllif onu da əlavə edir ki, hamıya məlumdur ki, “hər bir əsrin öz təqzasına müvafiq əməl etmək şərti-əqlidir.” İndiki zəmanə məhz bu tipdə əsərlər meydana gətirməyi tələb edir. Çünki “indiki bu mədəniyyət əsrində”, hər şeyin rəngi dəyişmiş, başqa bir nizam və səliqə üzrə hərəkət başlamışdır. İndi “meydani-nəzmdə” məcazi söz və mətləblərdən istifadə bir səmərə vermir, “köhnə sələhşurluq şivəsilə çökəni-zəban oynadıb, zülf və kakilə mədh və rəzəc oxumaqlıq süni-şeyriyyətdə hünər sanılmayıb, məsxərəbazlıq görünür. Ona görə də bu əsrin şairləri qəzəlخانlıqdan əl çəkib “hekayənəvisliklə” məşğul olmalıdırlar. Təbii ki, “hekayənəvislik” dedikdə, müəllif xalqın, öz həyatından, məişətindən, gerçək həqiqətlərindən, milli varlığından yazmağı, sənətdə realist ölçülərə əməl etməyi nəzərdə tuturdu. Nəhayət, M.T.Sidqiyyə məktubunda Sultan Məcid açıq şəkildə ifadə edirdi ki, “Çaq-çaq” hekayəsilə özümə dərd-sər verməkdən murad həmin bu bir mətləb idi ki, özgələrə ibrət olsun.”

Azərbaycan ziyalılarını düşündürən əsas məsələlərdən biri uşaq kitablarını fars dilinin inhisarından qurtarıb onu milli məcrada, milli dildə inkişaf etdirmək idi. S.Vəlibəyov rus dilindən təbdil etdiyi “Qüdrəti-xuda” (1888) əsərinə müqəddimədə qeyd edirdi ki, uzun illərdir ki, bizim məktəblərimizdə fars dili hakim olub vətəndaşlar öz “vətən dilimizə meyl etməzlər”. Ancaq son vaxtlar biz anlamağa başlamışıq ki, “fars lisanından bizlərə ən gərəkli dil özümüzün ana vətən dilimizdir”. Ona görə də müəllif ana dilimizdə uşaqlar üçün yeni-yeni əsərlər yazmağı vacib vəzifələrdən hesab edirdi (9, s.2).

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundov M.F.* Əsərləri: 3 cilddə, II c., Bakı: Elm, 1988
2. *Axundov M.F.* Əsərləri: 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 1988
3. *Bakıxanov A.* Bədii əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973
4. “Əkinçi” qəz. (1875-1877). Tam mətni. Təkrarnəşr. Bakı: Azərnəşr, 1979
5. *Qənizadə S.M.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1965
6. *Məmmədov X.* XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 1992
7. *Şahtaxtı M.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2006
8. *Şirvani S.Ə.* Əsərləri: 3 cilddə, II c. Bakı: Yazıçı, 1969
9. *Vəlibəyov S.* Qüdrəti-xuda. Tiflis: Kəşkül, 1888

10. *Zərdabi H.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1960
11. “Ziya” qəzeti. Tam mətni. I kitab. Təkrarnəşr (latın əlifbası ilə nəşrə hazırlayan: Əliyev M.). Bakı: Qanun, 2013
12. З.С-въ (Эйналы бек Султанов) // Новое обозрение, Тифлис, 1892, №3071
13. «Кавказ», Тифлис, 1882, №121